

Академик Димитрије Димо Вујовић

ИСКУСТВО ИЗ РАДА НА УЈЕДИЊЕЊУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У СВЈЕТЛОСТИ РАСПРАВЕ О ДВОЧЛАНОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ

У нашој историјској прошлости нијесмо имали искуства са државом састављеном од двије федералне јединице. Али постојало је искуство са односом и тежњама за уједињење двије самосталне државе, Србије и Црне Горе, које су данас двије федералне јединице Савезне Републике Југославије. Иако у борби и раду за уједињење те двије државе није детаљније разрађивано питање државног уређења уједињене заједничке државе, ипак је, и за проблем о коме расправља овај скуп, од интереса указати на то како се гледало на уједињење те двије државе и на то искуство погледати кроз призму питања о коме данас разговарамо.

Искуство нам указује на појаву два приступа том проблему, који, истина, нијесу разрађивани, већ се само назначавају или сами по себи подразумевају. Један је приступ стварања јединствене државе у којој се губи државна индивидуалност Црне Горе, али не и Србије. Због тога, природно, није могло бити ријечи о томе како ријешити односе оних који ступају у заједничку државу. Пажњу је привлачио само проблем ко треба да буде на челу државе, да ли представник српске или представник црногорске династије. Српска страна је увијек, у свим случајевима, сматрала да то треба да буде представник српске династије. Истина, за вријеме последњих Обреновића, Милана и Александра, било је појединих српских кругова који су предност давали црногорској династији, односно књазу Николи. Дакле, проблем је било династичко питање, које је било једна од главних сметњи уједињењу Црне Горе и Србије.

Приступ о коме је било ријечи у Црној Гори јавља се доста рано. О томе се, на примјер, говори у вријеме Његоша и књаза Данила. Тада се сматра да држава која би се створила треба да

буде јединствена, и то са српском династијом на челу. Али те изјаве нијесу праћене и неким конкретним корацима. Остало се само на изјавама.

У Србији, пак, у вези с тим се праве и конкретни планови, какав је на примјер план српског политичара Илије Гарашанина из 1844. године, познат под именом Начертаније. То је план о ослобођењу и прикључењу Србији свих Срба, у оквиру кога се третира и присаједињење Црне Горе. Тај план постаје основа националне политике Србије, па је и у основи првог писменог уговора између Црне Горе и Србије. Ријеч је о уговору Србије и Црне Горе од 6. октобра 1866. године. Уговор је склопљен са циљем да се организује заједничка борба против Турске ради ослобођења поробљених дјелова српског народа, који би се потом ујединили придружењем Србији. Такође је предвиђено да и књаз Црне Горе „придружи“ Црну Гору Србији и да призна кнеза Михаила за владара цјелокупне српске државе.

У уговору није ништа речено како ће та држава бити уређена, осим што ће бити монархија на челу са кнезом Србије Михаилом Обреновићем. Очигледно, пошто се радило о прикључењу Црне Горе и других дјелова српског народа Србији, само се по себи разумијевало да то није требало да буде нова држава, већ само увећана Србија, па је уређење Србије требало проширити на новоприпојене дјелове. Истина, уговором су предвиђене извјесне обавезе Србије према књазу црногорском, коме је признат ранг принца владајуће породице и прво мјесто последије владајућег кнеза и престолонаследника, као и право на годишњу цивилну листу од 20.000 дуката. Предвиђане су и материјалне и друге погодности за књажеве блиске рођаке, а други старјешине и чиновници изједначавани су у свему са онима из Србије, док ће сви Црногорци уживати иста права као и Срби. Најзад, за Црногорце су уговором утврђене извјесне погодности приликом разрезивања пореза и служења војног рока, јер је записано да за 25 година буду поштеђени од регрутовања за стајаћу војску. Признат је и усвојен и у Србији орден за војне заслуге Данила I.¹

Погодности које су предвиђене за црногорску владајућу породицу и Црногорце нијесу проистицале из неких аутономних права која би Црна Гора и Црногорци имали у српској држави.

Концепције о уређењу тако формиране српске државе наилазиле су и на извјесне критике. Задржаћемо се на критикама Светозара Марковића. Он је био против тога да се власт Србије просто прошири на Црну Гору, уочавајући да између Србије и Црне Горе постоје велике разлике о којима се мора водити рачуна. Он је писао: „По свом економском и друштвеном развоју и по свести о самоуправи Црна Гора се такође сасвим разликује од Србије, Херцеговина се приближује једним делом Босни а

¹ Види текст уговора: Никола Шкерковић, *Из односа Црне Горе и Србије*, Историјски записи 1951, књ. VII, бр. 1—3.

другим Црној Гори. Стара Србија, опет, једним делом се приближује Србији, а другим, такође Црној Гори. Код оваквих разлика заиста нема смисла установљавати у свим овим земљама „јединство канцеларија“ и водити неку пандурску полицијску „државну“ систему као што је данашња Србија. Много корисније је за развитак и напредак савезно устројство где би сваки од ова три главна дела српског народа у Турској имао своје самостално унутарње уређење и где би се самостално развијао. Напреднији део Србија не би наметале своје установе назаднијим деловима, као што би то морало бити у једној држави“.²

Као што се види, Светозар Марковић је сматрао да српску државу треба уредити на федеративној основи, при чему би Црна Гора била једна од федералних јединица.

Нестанком кнеза Михаила Обреновића, нестало је личности која је снажно покретала националноослободилачке планове ослобођења и уједињења српског народа, у којима је значајно мјесто заузимао српско-црногорски уговор из 1866. године. Мијењају се донекле мјесто и улога Црне Горе и Србије у реализацији тих планова, јер Србија под два посљедња Обреновића, Миланом и Александром, не игра ону улогу нити има онај углед који је имала за вријеме Михаила Обреновића, а Црна Гора и њен књаз Никола I Петровић, ослањајући се на Русију, играју све значајнију улогу у ослободилачкој борби и многи у њима виде центар око кога треба да се окупе сви Срби. Али и поред тога, Црна Гора објективно то није могла постати, нити је књаз Никола могао играти улогу какву је имао кнез Михаило Обреновић.

Развитак Црне Горе, јачање њене државне организације, пораст њеног угледа, умножавање оних снага које су свој интерес видјеле у постојању и одржавању самосталне црногорске државе — нијесу водили ка јачању веза Црне Горе и Србије; напротив, то ју је све више удаљавало од Србије, која се сада везује за Аустро-Угарску. Управо због тога Црна Гора није спремна, као у претходном периоду, да се просто припоји Србији, а њена владајућа породица да уступи мјесто владајућој породици Србије. Зато у војним и политичким уговорима између двије земље, до којих долази и у овом периоду, нема одредаба о њиховом уједињењу. До таквих уговора долази приликом сваког заостравања ситуације на Балканском полуострву, као: 1876. године, када долази до рата Црне Горе и Србије против Турске; 1896/7. године, када поново долази до заостравања источне кризе, устанком на Криту противу Турске; 1903/4, када долази до реформне акције сила у Македонији; 1908. године, поводом Анексионе кризе; 1912. уочи Балканског рата; 1914. избијањем Првог свјетског рата. У свим тим кризама, помеђу којих је између Србије и Црне Горе иначе било озбиљних размимоилажења и су-

² Светозар Марковић, *Социјализам или друштвено питање*, „Рад“, бр. 22, 1874.

кобљавања, долазило је редовно до узајамних уговора, односно нацрта уговора, у којима су се предвиђале мјере које је заједнички требало предузети ради одбране двију држава и заштите и ослобођења дјелова српског народа који су се још налазили под туђинском окупацијом.

Послије оног из 1876. сљедећи уговор између Србије и Црне Горе склопљен је 15. јуна 1876. године. За разлику од претходног, овај је говорио само о борби за ослобођење српског народа, али не и о његовом уједињењу. Ради се о борби против Турске 1876—1878. године.³

Таква оријентација је још виднија наредних деценија. То је период када се у Црној Гори све више истиче и указује на посебан развој Црне Горе, почев од Балшића и Црнојевића па даље. У том духу пролази и посјета књаза Николе Београду 1896. године. Она је протекла у патриотском заносу, србовању и вапајима за ослобођење читавог српског народа, али су у томе свакоме одређивани посебни задаци, како Србији тако и „Јужном српству“ то јест Црној Гори, како је то изјављивао књаз Никола, с тим што би се двије српске државе међусобно помагале.

Посебни интереси двију држава дошли су до израза и приликом посјете краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године. То се нарочито види из нацрта уговора између Србије и Црне Горе, који је тада направљен. У њему не само да се не говори о уједињењу двију држава, него се чак предвиђају и утврђују интересне сфере, које би у случају распада турског царства припале једној и другој држави.⁴ Дакле, двије државе се јављају као равноправни партнери у пословима диобе сусједних територија.

Када је опет дошло до заоштравања кризе на Балкану 1903. и наредних година, поново се између Црне Горе и Србије разговара и праве нацрти уговора за споразум и заједничко иступање у вези са кризом. Али у нацрту савезног уговора који је направљен 1904. године, ништа се не говори о уједињењу двију држава. И даље се разговара о подјели територија, у чему је било и неспоразума.⁵

Поново је наступио период оштрих сукобљавања Црне Горе и Србије, који је прекинут новом кризом на Балкану — Анексионом кризом, која је озбиљно угрозила интересе Србије и Црне Горе. Излаз је опет тражен у њиховом договарању, које је резултирало уговором од 24. октобра 1908. године. У њему се каже „да постоји потпуна и најтјешња сагласност између Црне Горе и Србије у погледу заједничког и братског рада за заштиту

³ Текст уговора и конвенције види: Записи, XV, 1936, 236—238, 309—303.

⁴ Михаило Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897*, Историјски гласник, 1—2, 1970.

⁵ Љиљана Алексић, *О српско-црногорским преговорима о савезу 1904—1905. године*, Историја XX века, Зборник радова I, 1959.

заједничких народних и државних интереса“, које су, ако буде требало, спремне да и оружјем бране. Иако се на крају каже да је уговором „положен темељ и постигнуто најпотпуније, најпозданије и најјаче јемство за бољу будућност свеколиког српства“, ни овом приликом се ништа не каже о уједињењу Црне Горе и Србије.⁶

Чим је прошла Анексиона криза, опет је дошло до сукобљавања, да би и она била прекинута догађајима који су непосредно претходили Балканском рату. Тада долази до склапања политичке и војне конвенције између Србије и Црне Горе, септембра 1912. године, којима су се двије државе договориле о ступању у рат против Турске „у циљу ослобођења Срба испод турског јарма“. Ни овим уговором се не предвиђају никакве мјере у правцу уједињења двију држава, чак је предвиђено утврђивање „границе између савезних српских краљевина“.⁷

Послије завршетка Балканског рата и званичним круговима Црне Горе постаје све јасније да многе своје тешкоће привредне, војне и друге природе она не може самостално ријешити. Излаз се видио у тјешњем повезивању са Србијом, тим прије што су двије државе биле сада у непосредном сусједству и имале врло дугачку заједничку границу. Свијест да ријешење тих проблема лежи у тјешњем повезивању са Србијом била је општа. То повезивање, сматрало се, треба да доведе до војничке, финансијске и дипломатске уније са Србијом. Још увијек се од званичних кругова не тражи потпуно уједињење двију држава, што је била општа жеља народа, а нарочито опозиционих кругова, који су се већ годинама борили за уједињење Црне Горе и Србије на челу са династијом Карађорђевић. Захтјеви званичних кругова досежу само до уније. Али и то је био значајан корак напријед у односу на раније договарање.

О унији се разговарало у владиним и дворским круговима још и прије завршетка рата, јер је у прољеће 1913. године Црна Гора била у тешкој ситуацији, па се излаз видио у склапању уније са Србијом. Интересантно је напоменути да су се за унију залагале обје политичке групе у Црној Гори, и клубашки и правашки, иако су правашки, који су били оруђе у рукама књаза, односно краља Николе, раније, као и сам краљ, стално зазирали од планова за уједињење Црне Горе и Србије. За вријеме рата правашки министри и престолонаследник Данило, покрећу и разматрају питање о унији.

У Црној Гори су тада у односу на ова питања постојала два приступа: „једни су били за потпуно сједињење Црне Горе са Србијом, а други за унију која би била закључена под „спе-

⁶ Види текст уговора: Др Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903—1918*, 289.

⁷ Текст политичке и војне конвенције објављен у књизи: Др Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903—1918*, 289—291.

цијалном погодбом“. Али разговори који су у току вођени о унији нијесу дали неке конкретне резултате.

Унију је жељела и Србија, па је у августу 1913. године, преко свога посланика на Цетињу предложила склапање уније између двије државе. Краљ Никола је, не одбијајући ту идеју, тражио да му се ипак објасни какав би положај Црна Гора имала у тој унији, какав би био карактер те везе и како би били гарантовани материјални и други интереси Црне Горе.

И у Црној Гори, о унији се разговара непосредно послије рата. Нарочито су у вези с тим били гласни праваша, који су на тај начин жељели да поправе свој утицај у народу, ослабљен на скупштинским изборима почетком јануара 1914. године, када су претрпјели велики пораз.⁸

О унији су вођени разговори у Београду. Те разговоре је водио црногорски посланик у Србији Лазар Мијушковић са Пашићем и другим личностима. Он је, по препоруци са Цетиња, о томе консултовао људе од „науке, ауторитета и дискретности“. Пашић, који је свакако желио и више од уније када се радило о односима Црне Горе и Србије, прихватио је разговоре о унији, али је због обзира према неким силама био опрезан па је изјављивао да иницијативе и конкретни предлози треба да дођу од Црне Горе, а као базу за разговоре предвиђао је: „потпуну равноправност обје државе, гаранција независности обје династије и обје државе из много разлога унутрашњих и спољашњих.“⁹

Мијушковић је извршио и консултацију са научницима и другим личностима, која му је била препоручена, па је о томе обавијестио своју владу. Према тим констатацијама, двије државе би требало да имају заједничку војску, спољну политику и телеграфско-телефонске комуникације „уз очување начела независности и престижа обје династије и државе, које су потребне српском народу“.¹⁰

Л. Мијушковић је сматрао да би ка уједињењу требало ићи постепено, да се не би изазвали отпор Аустро-Угарске и династички сукоби. Према њему, за први тренутак било би довољно да Црна Гора усклади са Србијом организацију својих институција, а потом закључи економске и царинске уговоре, па би се на тај начин створила једна стварна унија, коју у оном тренутку није било могуће створити и *de jure*.¹¹

О унији је расправљано и на засједању црногорске скупштине у фебруару 1914. године. Поједини посланици су тражили царинску, војну и дипломатску унију.¹²

⁸ О унији види опширније у наведеној књизи др Новице Ракочевића, с. 197—215.

⁹ Музеји Цетиње, Архивско одјељење, 11/24. I 1914.

¹⁰ Исто, 20. I 1914.

¹¹ *Documents diplomatiques français*, Т. VIII, док. 360, с. 154—156.

¹² Др Секула Дрљевић, *Борба за економску, војну и дипломатску унију између Црне Горе и Србије*, Цетиње 1914, с. 35/6

Због расположења које је владало у Црној Гори, краљ Никола је био принуђен да и лично у вези с тим предузме извјесне кораке. Тако је 15. марта 1914. године упутио краљу Петру писмо у коме поред осталог каже: „Без одлагања треба да се договоримо о независности и равноправности наших држава и династија, тачно опредијелити узајамне обавезе у војним, дипломатским и финансијским стварима“. Предложио је да се одреде по један или два представника од обје државе који би о односима двију земаља саставили потребан уговор.

Краљ Петар је одговорио 2. априла 1914. године и, прихватајући предлог краља Николе, одредио предсједника владе Николу Пашића да у име Србије води о томе преговоре.¹³

Као преговарач од стране Црне Горе одређен је Лазар Дамјановић, црногорски посланик у Београду.

Пашић је у оном тренутку прихватио главни услов црногорског краља: да треба очувати династије и независност двију држава и да треба оставити по страни бригу „о неослобођеној српској браћи и о целом југословенству“, а да између Србије и Црне Горе: треба олакшати трговинске везе укидањем пасошког система и увођењем једнообразног монетарног система; изједначити судске и административне установе; заједнички планирати и градити путеве, телеграф и поште; олакшати непосредне односе између војске која треба заједнички да чува границе обје државе; треба имати потпуно усклађену и заједничку спољну политику у складу са жељама Русије.¹⁴

Руски посланик у Београду Хартвиг је мјесец и по дана касније поново пренио Пашићеве погледе о основним тачкама евентуалног уговора, формулишући их овако: „чување династија и независност обеју држава; уједињење војске, остављајући врховну команду у рукама владоца сваком над трупима у својој земљи; оснивање једног општег генералштаба који би израдио све војне законске одредбе; координација спољне политике и завођење заједничког представништва у иностранству за обадве државе; изједначење судских и административних уснова, финансијска, царинска, поштанска и телефонска унија“.¹⁵

Мијушковић је те предлоге пренио Цетињу, али су тамо и од краља и од владе били хладно примљени. Тако, сви ти разговори нијесу дали неких конкретних резултата, а избијање Првог свјетског рата је и прекинуло преговоре о унији.

Питање уједињења, па самим тим и његовог начина и облика, непосредно је постављено на дневни ред у току Првог свјетског рата. Тада се јављају многе идеје и планови о рјешењу тога

¹³ Андрија Лубурић, *Документи II*, Београд 1940, док. 35, с. 165—168, Краљ Никола — Краљу Петру, 15/2. марта 1914; краљ Пстар — Краљу Николи 2. април (20. марта) 1914.

¹⁴ Исто, док. 35, с. 165—168, Руско посланство у Београду, 7. априла (25. марта) 1914, Посланик Хартвиг — Сазонову.

¹⁵ Исто, док. 38, с. 172/3, Хартвиг — Сазонову.

проблема. Поменућемо неке од њих. Прије свега, начелник штаба српске Врховне команде, војвода Радомир Пучник израдио је 1914. године „Заједнички план дејства српске и црногорске војске у рату против Аустро-Угарске“. Тај план су прихватили црногорски краљ и влада. Српска Врховна команда је руководила и операцијама црногорске војске преко црногорске Врховне команде која је била састављена од српских официра.

И у току рата су била врло присутна мишљења да Црну Гору треба једноставно прикључити Србији на челу са династијом Карађорђевића.

Било је схватања и о федеративном уређењу уједињења државе, у којој Црна Гора треба да „остане по себи“, како је у прољеће 1915. године изјављивао Јово Матановић приликом боравка у Америци на челу црногорске мисије, која је прикупљала добровољце за црногорску војску.

У прољеће 1915. године поново се покрећу разговори истакнутих црногорских и српских личности о унији, односно уједињењу Црне Горе и Србије. Ради се о посредној комуникацији, преко пуковника Петра Пешића, црногорског престолонаследника Данила и српског Александра. Пуковник Пешић је 14. маја 1915. године (ст. к.) писао регенту Александру да му је престолонаследник Данило рекао следеће: „Ја морам скоро у Београд да говорим лично са престолонаследником Александром и ријешимо српско питање; ми морамо бити једна земља јер Србија и Црна Гора не могу остати засебни већ заједно по систему њемачком. Ово је моје искрено убјеђење, ово мисли цио црногорски народ. Ја се међем на чело ове идеје са највишом вољом“.¹⁶

Регент Александар је са задовољством примио изјаву престолонаследника Данила. Када је Данило о томе обавијештен, поновио је своју жељу за уједињење Црне Горе и Србије. „Ја немам дјеце — изјавио је — а Александра волим као сина и радићу све за њега... моја је жеља да сјединим Црну Гору са Србијом... Учинићу као баварски краљ у Версаљу. . Ја ћу бити срећан краљ Црне Горе у Великој Србији мога Сандра“. Али сада је изјавио да за све то „није још вријеме... још није вријеме за састанак с престолонаследником“, јер за све то треба убиједити краља Николу, на чему он, Данило, упорно и стално ради, па „кад буде терен спремљен код краља јавићу престолонаследнику и онда ћемо удесити састанак“.¹⁷

Престолонаследник Данило је и даље увјеравао „да ће — како је Пешић писао — своје обећање испунити и да ће Црна Гора бити саставни дио Србије, то му је идеал и испуниће га, јер то цела Црна Гора жели а и зато што је убеђен да радећи тако ради и као Србин и у свом личном интересу. Моли да се не

¹⁶ Архив Србије (АС) МИД, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, бр. 6.

¹⁷ Исто.

хита са решењем јер краљ још прави опозицију“. Пешић наводи и Данилове ријечи: „Нека Сандро верује на моју част да ће Црна Гора бити његова краљевина, ја сам ангажовао своју част и то мора бити. Само стрпљења“. Али од свих тих обећања није било ништа. Чак је регент Александар 29. V 1915. године изјавио да књаз Данило „игра ружну и недостојну игру“.¹⁸ Умјесто приближавања, односи двију држава су постајали све гори, а томе је допринијело црногорско запосиједање Скадра, чему се српска влада противила.

Послије капитулације Црне Горе о уједињењу се све отвореније говори. Сада ни званични кругови Србије не крију да је то њихов непосредни циљ. Од стране званичних органа Црне Горе, у првом реду краља Николе, више се и не помишља на било какво уједињење Црне Горе и Србије. Напротив, од првог дана свог емигрантског живота он од представника великих сила тражи да се обезбједи будућност Црне Горе, па је указивао на два услова који су за то неопходни: 1) осигурање њене независности и 2) њено територијално проширење. Те услове је предсједник црногорске владе, Лазар Мијушковић, који је годину дана раније водио у Београду разговоре о унији, писмено формулисао у меморандуму који је предао руском посланику при црногорском двору. У меморандуму се, поред осталог, каже: „Независност и политичка индивидуалност Црне Горе морају бити обновљени и стављени ван сваких могућих покушаја“, и даље: „А да би постигла (Црна Гора — Д.В.) у сигурности и миру, своје нормално развиће, било би такође корисно кад би велике силе јасно и одређено загарантовале њен територијални и политички интегритет“. У меморандуму је слиједило и именоване територија на које је Црна Гора претендовала.¹⁹

Али не много потом, дошавши у сукоб с краљем Николом, Мијушковић је писао да ће црногорски народ „неокаљан достојно ући у велику свесрпску заједницу што је он уосталом и заслуживао својом вјековном борбом за слободу и уједињење српског народа“.²⁰

Као што се види, разговор о уједињењу Црне Горе и Србије се није могао одложити. То је питање покренуо и нови предсједник црногорске владе Андрија Радовић. Он је 18. августа 1916. године поднио краљу Николи један меморандум, у коме предлаже уједињење Црне Горе и Србије. Та иницијатива је двоструко интересантна. Прво, док Србија, када се ради о Црној Гори, говори само о уједињењу Црне Горе и Србије, дотле Радовић у свом меморандуму каже да краљ Никола треба да буде

¹⁸ Исто.

¹⁹ Др Димитрије Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, с. 158.

²⁰ „Слободна мисао“, бр. 197, год. V, 27. јули 1926.

поборник једне јаке и компактне југословенске државе. Друго, он говори о конкретном виду уједињења. Истина, он то своди на династичко питање, па предлаже да до уједињења дође на тај начин што би дошло до уједињења династија, и то тако што би краљ Никола абдицирао у корист регента Александра, а потом би се наизмјенично смјењивали на престолу мушки потомци једне и друге династије, док би црногорска краљица Милена заступала краљицу мајку. То се поткрепљује и тврдњом да би на тај начин црногорска династија била и материјално обезбијеђена.²¹

Тај предлог краљ Никола није прихватио ни тада ни касније када је Радовић још једном инсистирао на свом предлогу. Краљ и његови најближи сарадници се нијесу јавно декларисали против уједињења. Напротив, они су јавно изјављивали да је „Црна Гора (је) од свог постанка барјактар српског ослобођења и уједињења“, али да још није вријеме и да последице рата треба да о томе народ одлучи.

Али питање уједињења Црне Горе и Србије било је толико присутно да га ни једна црногорска влада није могла игнорисати, па ни она која је наслиједила Радовићеву владу, а то је била влада Мила Матановића. И она је 15. маја 1917. године краљу поднијела меморандум којим је тражила уједињење, јер је „идеја уједињења постала вјера, религија маса“, а „Црна Гора не може остати пасиван посматрач, нити може ударити у антинационални сепаратизам“.²² Што се пак тиче облика уједињења, један министар је био за постпчно уједињење, а друга два за реалну унију. Краљ Никола није прихватио те предлоге, па је влада поднијела оставку. Краљ је оној двојци министара који су тражили реалну унију обећао да ће им учинити по вољи, па у почетку није прихватио њихову оставку, али, захваљујући инсистирању српске владе и обећањима која им је чинила, они су истрајали на својим оставкама.

Нова влада Евгенија Поповића није постављала непосредно на дневни ред питање уједињења Црне Горе и Србије. Истина, и она је у програму свога рада истицала да ће „у заједници са Србијом споразумно радити у корист општег српског добра“. Изјавила је и следиће: „Ослобођење и уједињење све наше браће, који су под туђином увијек је било и јест жеља Црне Горе и њених владара за чије ће остварење краљевска влада улагати све своје скромне силе. Она неће губити из вида ни крајеве и мјеста на које Црна Гора има историјска права, а без којих наша отаџбина не би могла живјети нити се правилно развијати“. Али влада је одмах ставила до знања да у вези с тим неће ништа одређено предузимати и да „ће најсавјесније поштовати и

²¹ „Уједињење“, год. I, бр. 3, Женева, 15. маја 1917.

²² Историјски институт Црне Горе, Библиотека (ИИБ), Ф. 59, Црногорски одбор за народно уједињење Црне Горе и Србије, 166 (Сада у Архиву Црне Горе).

чувати земаљски устав и законе на које је примајући управу у своје руке његовом Величанству краљу положила свечану заклетву. Она зна да се сада без надлежног народног одобрења у њима ништа не може измијенити“.²³

Ипак, иако је изјавила да није још вријеме да се ишта конкретније ради на уједињењу Црне Горе и Србије, Поповићева влада се обратила српској влади са предлогом да сложено раде у корист Српства и Југословенства и да у том погледу спремне дочекају крај рата.

Српска влада није уопште одговорила на тај предлог, јер је на тим проблемима жељела да сарађује само са Црногорским одбором за народно уједињење, који је за ту сврху и формирала, као и с појединим Црногорцима које је директно држала на вези. Тако су званични црногорски кругови били искључени из ма каквих разговора и послова око уједињења Црне Горе и Србије.

И поред тога, знајући за расположење Црногораца у земљи и иностранству у вези са уједињењем, као и за ставове великих сила о томе, краљ Никола, нападајући политику српске владе према Црној Гори као анексионистичку, изјављивао је да је увијек био за уједињење, па да је и даље спреман да учини жртве и ријешити питање српско-црногорских односа на бази „заједничка војска, дипломатија и финансије“.²⁴

Интересантна је и једна изјава краљевог сина, кнеза Петра, дата једном листу 31. маја 1918. године у вези с уједињењем Црне Горе и Србије, у којој истиче индивидуалност Црне Горе и њену посебну народност.²⁵

Ускоро, што се више ближио крај рата, краљ Никола све мање говори о уједињењу Црне Горе и Србије, да би напоскон говорио само о ослобођењу и уједињењу свих Југословена. „Ови су идеали“, изјављивао је краљ, „већ више од пет вјекова основ државног и националног програма Црне Горе, на коме је она неуморно радила. Исто тако они су били основ и циљ моје скоро шездесетогодишње владавине, на чијем сам остварењу радио са кнезом Михаилом и великим Хрватом Штросмајером“. Краљ није говорио како треба да буде уређена та „велика југословенска заједница“, осим што истиче: „да искључиво народ има право располагања својом судбином“. Али истицање тог (иначе, правилног) принципа имало је за циљ да се српској влади и Црногорском одбору за народно уједињење оспори право да они ма шта у вези са судбином црногорског народа одлучују.²⁶

Краљ Никола је и даље истицао своје југословенске идеје, помоћу којих је хтио да Црну Гору спасе од припајања Србији,

²³ „Глас Црногорца“, год. 45, бр. 16, 10/23, јуна 1917. г.

²⁴ АС, МИД (Црногорски одсјек), (ПО) стр. пов. бр. 206, 10. маја 1919. Т. Поповић — Пашићу, 27. III, 1918.

²⁵ Исто, пов. Ц. бр. 237, Рим, 22. маја 1918. Антонијевић — Пашићу,

²⁶ „Глас Црногорца“, год. 46, бр. 50, 29. јула (1. августа) 1919.

и при том је износио и своје погледе како треба да буде уређе-на заједничка југословенска држава. Пред сам крај рата он је у једном прогласу Југословенима изразио жељу да Црна Гора ступи у југословенску заједницу, коју је замишљао као конфедерацију „у којој ће свака сачувати своја права, своју вјеру, уредбе и обичаје, и у којој нико неће смјети наметати првијенство, већ сви да будемо једнаки у чедрим њедрима мајке Југославије, те да свака братски и сложено ради на њеном напретку и величини у друштву слободних и просвијећених народа“.²⁷

Тих дана, када и краљев проглас Југословенима, појавила се из краљеве околине и једна брошура, у којој се такође говори о југословенској федерацији у којој би своје мјесто имала и Црна Гора, али знатно територијално увећана. Предвиђа се да би послови федерације били спољна политика, финансије, трговина и војска. Остало би припадало федералним јединицама, које би имале посебне државне поглаваре и биле републике или монархије, с тим што би један од тих поглавара био биран за председника федерације и био први међу равнима.²⁸

Ти планови краља Николе и његове околине нијесу наилазили на било какав одзив српске стране, која је од првог тренутка стајала чврсто на становишту да Црна Гора треба да се једноставно припоји Србији, при чему би Црна Гора изгубила било какво обиљежје посебности и била само дио јединствене државе. Дакле, до сједињења је требало доћи не путем договарања двију држава, већ проширењем Србије црногорским територијама, при чему би црногорска династија, наравно, била детронизирана. На томе су радили многи Црногорци још и прије избијања рата, а та активност, коју је финансирала српска влада, нарочито је појачана током рата. Схватања о припајању Црне Горе Србији и о облику државе која би тако настала најбоље изражава мишљење Јована Ђоновића и Тодора Божовића које су 6. августа 1916. године изнијели у свом плану уједињења, који су упутили председнику српске владе Николи Пашићу. Они кажу да је за „будућу велику српску државу најкорисније извести потпуно унифицирање Црне Горе са Србијом, не остављајући никакве локалне аутономије, нити у ма какву функцију династију Петровић“.²⁹

Крајем 1916. године српска влада је прихватила план рада на уједињењу Црне Горе и Србије. Утврђени су сљедећи принципи:

- 1) Држање према унионистичком покрету Црногораца треба да је благонаклоно;
- 2) Ако народ у Црној Гори изврши прокламовање уједињења са Србијом, онда је српска влада дужна да то прихвати;

²⁷ Исто, бр. 56, 3/21. октобра 1918. г.

²⁸ Архив Југославије (А.Ј.) Фонд Ј. Јовановића, 8—3 129—133.

²⁹ АС, МИД, ЦО, 1916, бр. 2, 24. јула 1916. Јован Ђоновић и Тодор Божовић — Николи Пашићу.

3) Да се против краља Николе и чланова његове династије не употријебе насилне мјере, већ да се ради на мирном уједињењу, које би краљ Никола прихватио;

4) Да се краљу Николи и другим члановима његове фамилије одреди апанажа;

5) Да краљ до смрти носи титулу краља, а чланови његове фамилије титуле принчева и принцеза;

6) Апанажа и титуле им се признају под условом да никад не раде против јединства и интереса српског народа;

7) У уједињеној Србији биће изједначени сви грађани;

8) Црногорски чиновници уживаће исте плате и издржавање као и они из Србије;

9) На исти начин ће уживати и пензије и уплаћивати у пензиони фонд;

10) Инвалиди се изједначавају са српским;

11) Ако се буде плаћала одштета имања последице рата, платиће се свима.³⁰

Принципи изнесени у овом плану су скоро истовјетни са онима формулисаним у уговору који су, 50 година раније, били склопили књаз Михаило Обреновић и књаз Никола. Разлика је у томе што је то раније био обострани договор, прихваћен, дакле, и од књаза Николе, а сада је те принципе истакла само једна страна, српска, а о њима није чак ни обавијестила другу страну, то јест краља Николу, који је — супротно српској страни — захтијевао очување независности Црне Горе и њено територијално проширење. Ни сада се, као ни раније, ништа не говори о облику државног уређења, пошто се само по себи подразумева да треба да буде унитарно, централистичко. Из уцјерења да уједињење зависи углавном од династије, сматрало се да ће проблем бити ријешен ако се она задовољи, као и чиновници и други који су зависили од државног запослења.

Свој план уједињења Србија није хтјела да рјешава договорно са Црном Гором, односно њеним владарем и владом, већ независно од њих и против њих. Она је то радила преко Црногораца противника краља Николе и присталица безусловног присаједињења Црне Горе Србији, било да су они на томе радили као државни чиновници Србије било да су, појединачно или групно финансирани од српске владе. У том погледу најзначајније мјесто је имао Црногорски одбор за народно уједињење, формиран 4. марта 1917. године, на челу с Андријом Радовићем, бившим председником црногорске владе.

Радовић је био напустио своју ранију замисао о јединственој држави на челу са владарем који би се наизмјенично смјенивао из двије династије — Карађорђевића и Петровића. Сада није више узимао у обзир династију Петровића; напротив, потпуно ју је одбацивао, оптужујући је за издајство српског наро-

³⁰ Исто, пов. Ц. бр. 47, 15. децембра 1918.

да. Али, Радовић је ипак задавао извјесну главобољу српској влади, односно Пашићу. Када се први пут састао са својим друговима да формирају Одбор, речено је да су се састали ради „организовања црногорског одбора за народно уједињење Црне Горе са Србијом и осталим југословенским земљама“ и да је дужност тог одбора, уз остало, „да окупи у једну организацију све Црногорце, који су готови радити на уједињењу Црне Горе са Србијом и осталим југословенским земљама“.³¹ Када је од Тихомира Поповића, посланика код краља Николе, Пашић обавијестио да се за декларацију Одбора спрема и да је у протокол првог скупа ушла формулација: „Уједињење Црне Горе са Србијом и Југославијом“, Пашић је одмах енергично реаговао, па је поручио: „У декларацију — проглас Црногорског одбора не треба да уђе реч нити Југославија нити Југословени нити ма каква погодбена формула или реченица. Одбор ради с нама на спајању Црне Горе са Србијом и на јединству српског народа без обзира на остале Југословене“.³² Неколико дана касније Пашић је поново поручивао: „Нека Црногорски одбор узме формулу у декларацији: уједињење Црне Горе и Србије и осталих српских земља“.³³

Пашић је био незадовољан, па је изјавио да програм са таквим формулацијама није сагласан са дотадашњим радом на уједињењу и тражио је да се такав не прихвати. Али и поред Пашићевих интервенција, у програм Одбора је ушла формулација: „да се Црна Гора уједини са Србијом и осталим српско-хрватским и словеначким земљама у једну једину независну државу“.³⁴

Такав став Одбора је дошао до израза и у његовој декларацији којом прихвата Крфску декларацију. Он се не ограничава на рад за уједињење Срба, односно Србије и Црне Горе, какву му је улогу Пашић намијенио, него изјављује да ће продужити „рад на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца“.³⁵

Када је ријеч о Крфској декларацији, треба непоменути да се њоме рјешава и питање Црне Горе, иако у њеном доношењу нијесу учествовали представници Црне Горе, ни званични ни незванични. Црна Гора је третирана као дио будуће југословенске државе. Ту је дошао до изражаја став српске владе да црногорско питање треба рјешавати у склопу српског, а не југословенског питања.

³¹ ИИБ, ф. 59, Црногорски одбор за народно уједињење, записници (Сада у Архиву Црне Горе).

³² АС, МИД, ЦО, пов. Ц. бр. 196, 24. фебруара 1917. Веснић — Пашићу; Пашић — Веснићу, 24. фебруара 1917.

³³ Исто, пов. Ц. бр. 207, 1. марта 1917, Пашић — Веснићу и Т. Поповићу.

³⁴ „Уједињење“, год. I, бр. 1, Женева, 2. априла 1917.

³⁵ ИИБ, ф. 59, Црногорски одбор за народно уједињење, записник од 11. августа (29. јула) 1917. г. (Сада у Архиву Црне Горе).

Интересантно је поменути и то да Женевска конференција представника Југословенског одбора, Југословенског народног вијећа, српске владе и представника појединих српских политичких група, која је одржана новембра 1918. године, другачије приступа црногорском питању него је то урадила конференција која је усвојила Крфску декларацију. У Женеви се говори о преговорима са Црном Гором „ради приступа Црне Горе у нашу заједничку државну организацију и то тако, да се преговори воде у исто време са представницима целог црногорскога народа.“³⁶

Већ је речено да је Црногорски одбор и поред Пашићевог супротног става рјешавање црногорског питања ипак видио и као дио југословенског питања, јер је у својим документима инсистирао на формулацији којом се предвиђа уједињење Црне Горе са Србијом и другим југословенским земљама.

Наведено свједочи о извјесним несагласностима између Пашића и Црногорског одбора. Одбор је, изгледа, више желио да до уједињења Црне Горе дође не само са Србијом, него истовремено и са другим југословенским земљама. Није јасно да ли је то последица каквог зазирања од посебног уједињења са Србијом. Али познато је да је са српске стране било зазирања, ако не према Одбору у цјелини, а оно према А. Радовићу, његовом предсједнику, што се манифестовало у појединим деликатним ситуацијама, као на примјер у данима ослобођења Црне Горе, када је српска влада више вољела да тамо отпутују неки други чланови Одбора, а не Андрија Радовић, пошто је Одбор верно спроводио Пашићеву политику уједињења Црне Горе и Србије. Тако, што нас овдје посебно интересује, када су се током 1918. године почели све чешће јављати захтјеви за федерализмом и аутономијом, Одбор иступа против њих и заступа строги централизам.

За федеративно уређење су се заузимале многе личности, како домаће тако и иностране, које су Црну Гору предвиђале као једну од федералних јединица југословенске државе. Поменимо само схватање француског публицисте Шарла Луазса (Charles Loiseau), који је, предвиђајући Црну Гору као једну од федеративних јединица у будућој југословенској држави, сматрао да она заслужује посебну пажњу због односа према краљу Николи и његовој династији, коју би требало задржати и у уједињеној држави.

Током Првог свјетског рата припремљен је политички терен за уједињење Црне Горе и Србије, па је оно и проглашено одлуком Подгоричке скупштине 26. новембра 1918. године. Дјелове ове одлуке, иако познате, ваља овдје поновити:

„1) Да се краљ Никола I Петровић Његош и његова династија збаци са црногорског престола;

³⁶ Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Загреб 1920, с. 240/41.

2) Да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну једину државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињене ступе у заједничку отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца“.³⁶

Осим оваквог приступа уједињењу, какво је прогласила Подгоричка скупштина, у Црној Гори је постојао и другачији приступ овом питању. Наиме, командант Јадранских трупа је уочи саме Скупштине јављао Врховној команди да „се појављује мисао да Србија и Црна Гора ступе у југословенску заједницу као самосталне државе“.³⁷

А носиоци таквог приступа, зеленаши, овако су формулисали своје становиште: „Ми смо за Југославију. Облик те наше велике и заједничке Југославије одредиће Југословенска конституанта састављена из вољом народа изабраних представника свију југословенских покрајина. Ми смо за то да у Југославију уђу Црна Гора и Србија братски руку под руку и равноправно“.³⁸

Ово схватање није од било ког посланика изношено у Скупштини. Оно је саопштено само у жалби групе грађана са Цетиња, који су се Скупштини жалили на нерегуларност избора на Цетињу. А у Скупштини је изнесено само оно схватање формулисано у усвојеној одлуци, којим је — како је речено — предвиђено да се Црна Гора прво уједини са Србијом, а потом да, као једна цјелина, обје ступе у заједничку југословенску државу.

На крају, да окренемо пажњу на још један проблем од интереса. Ради се о томе да уједињење Црне Горе и Србије није било резултат њиховог међусобног договора, јер су се о уједињењу изјашњавали само Црногорци, а не и Срби, услед чега тај догађај није једнако доживљаван, нити је значио исто за једне и за друге. Због тога се често поставља питање: да ли се ту ради о уједињењу или присаједињењу. Са становишта присталица одлуке Подгоричке скупштине то је уједињење, јер они уједињење нијесу ни замишљали другачије него као просто присаједињење Црне Горе Србији. У таквом уједињењу они виде најпотпунији израз и потврду своје српске националне свијести, истичући да је припајање управо суштина њиховог схватања уједињења. То се јасно види из многих њихових докумената, у којима се говори о „присаједињењу Црне Горе Србији“, да уједињењем српска влада постаје „наша заједничка влада“, да треба предузети одмах мјере да црногорски окрузи „постану саставни дио Србије“, да се уједињење Црне Горе и Србије остварује

³⁷ Светозар Томић, *Десетогодишњица уједињења Црне Горе и Србије*, Београд 1929, с. 44.

³⁸ ИИБ, ф. 359, Команда Јадранских трупа (преписи), бр. 315, 13. новембра 1918.

³⁹ Архив Црне Горе, Окружно начелство Цетиње, пов. бр. 262, 21. јуна 1918.

„прелажењем црногорске територије под српску власт“, „Црна Гора (је) саставни део краљевине Србије“.⁴⁰

Ово излагање завршио бих ријечима које сам написао прије неколико година, коментаришући однос према таквом уједињењу у Србији и Црној Гори. Тада сам написао слџдеће: „Због оваквог схватања уједињења оно се није једнако постављало у Србији и Црној Гори. У Србији се на њега гледало као на ширење Србије на територије настањене Србима, истина, нешто другачије него је то било ширење послије великих ратова 1876—1878. године, јер је у овом случају територија на коју се је требало проширити била независна и међународно призната држава, па је тамошње становништво на неки начин требало консултовати сазивањем једне скупштине која о томе доноси одлуку. Но, без обзира на ту консултацију и чињеницу што је она изражавала жеље доброг дијела Црногораца да се уједине са Србијом, карактер и суштина тог уједињења састојали су се у ширењу Србије присаједињењем територија Црне Горе. Природно, за један такав циљ у Србији није требало агитовати и придобијати масе, није им требало објашњавати његову корисност и потребу, јер, како је његова реализација била замишљена, Србија није ништа губила, ништа жртвовала, ништа се није мијењало у њеном државноправном статусу и индивидуалитету, ништа у положају и правима њене династије. Због тога тај циљ није могао изазвати никакве унутрашње политичке трзавице или поларизације, па није било потребе да се Срби убјеђују да тај циљ прихвате. Чак није било предвиђено да се Србија на одређен начин изјашњава, односно да доноси одлуку о уједињењу са Црном Гором. Она је само требало да прими к знању, да прихвати оно што су у вези с тим одлучили Црногорци. У Србији су сви били сагласни са званичном државном политиком у вези са тим питањем, јер ништа није мијењало ствар што су неки на то уједињење гледали не кроз призму ширења Србије него кроз призму уједињења српства.

Сасвим другачије стоји ствар са Црном Гором и Црногорцима, јер је уједињење какво је замишљено, то јест безусловно уједињење изазвало одређене посљедице за Црну Гору. Прије свега престајао је државни индивидуалитет Црне Горе, па чак није предвиђено очување било какве њене аутономности у новој држави, кроз коју би се изражавала њена историјом створена индивидуалност. Уз то, наравно, и црногорска владајућа династија губи пријесто, то јест силази са власти. Природно, уједињење, које је изазвало такве посљедице, морало је наићи на отпор код извјесних кругова међу Црногорцима, па се је за њега требало борити, Црногорци су се подијелили на два политичка табора — за и против онаквог уједињења, на бјелаше и зеленаше“.⁴¹

⁴⁰ Димитрије Димо Вујовић, *Podgorička skupština, 1918*, Загреб 1989, с 109.

⁴¹ Исто, 109/10.

Dimitrije Dimo Vujović

EXPERIENCE FROM THE WORK ON UNIFICATION
OF MONTENEGRO AND SERBIA
IN THE LIGHT OF DISCUSSIONS ON TWO-MEMBER FEDERATION

— Summary —

To support discussions on a state consisting of two members it can be of interest to point out the experience concerning relations and tendencies towards unification of two independent states, Serbia and Montenegro, that now form the Federal Republic of Yugoslavia.

The first contract mentioning a unification of Montenegro and Serbia was made in 1866. According to the contract Montenegro was to incorporate into Serbia. It did not regulate the organization of the country. It only contained the clause regulating that the country would be a monarchy with the prince of Serbia Mihailo Obrenović as its monarch. Obviously, it was not the question of establishing a new state, but creating Great Serbia. As a result, the system in Serbia was to be extended on the new territories. Only several privileges were suggested for the members of the Montenegrin dynasty.

Concepts concerning the system of such an established state were exposed to criticisms from federalistic standpoints, the way Svetozar Marković did it.

Development of Montenegro, strengthening of its state organization, growth of its reputation and increase of the forces that saw its interest in existence and continuation of independent Montenegrin state caused the situation when Montenegro was not ready any more simply to incorporate into Serbia, like in the previous period. That is why there are no clauses concerning unification of Montenegro and Serbia in the contracts signed by the two states. The contracts regulated matters regarding the common fight for freedom of the Serbs and division of the freed territories and establishing borders between the two states. Such contracts, or just drafts, were made each time when the situation on the Balkans was strained like in 1876; 1896/7; 1903/4; 1908; 1912; 1914.

After the Balkan War was finished there occurred tendencies of unifying Serbia and Montenegro. These were followed by talks concerning a union of the two countries which would comprise diplomatic, military and financial matters. The union would have been based on the complete equality and guarantees for independence of both states and dynasties.

Open work on unconditional incorporation of Montenegro into Serbia appeared after the capitulation of Montenegro at the beginning of 1916. That work was not carried out in accordance with the interests of the Montenegrin King and his Government but in collaboration with those Montenegrins who were advocates of the unconditional unification of Montenegro and Serbia. Such policy was eventually realized by the decisions of the Podgorica Assembly in 1918. It should be stressed, however, that, along with the pretensions of unification with Serbia, Montenegrins have always pointed out their wish for unification with other Yugoslav nations.